

Μαρία Καραμεσίνη*

ΑΤΥΠΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το εργασιακό πρότυπο στη μεταπολεμική Ελλάδα διέφερε σημαντικά από αυτό της πλήρους, σταθερής και ρυθμισμένης μισθωτής απασχόλησης, που ίσχυε στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες την ίδια περίοδο και αποτέλεσε το πρότυπο αναφοράς για τον ορισμό της τυπικής απασχόλησης. Η διαδικασία σύγκλισης με το φορντιστικό πρότυπο μισθωτής απασχόλησης που έλαβε χώρα στην Ελλάδα μετά την πτώση της δικτατορίας δεν περιόρισε τις παραδοσιακές άτυπες μορφές απασχόλησης (αυτοαπασχόληση, απλήρωτη εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση, εποχιακή απασχόληση, ανασφάλιστη εργασία). Αντίθετα, δίπλα στις τελευταίες, προσέθεσε νέες, που εμφανίσθηκαν ως αντίδραση στην παραπάνω διαδικασία. Το κράτος συνέβαλε στην εξάπλωση της άτυπης απασχόλησης περισσότερο με την ανοχή του στις παραβιάσεις της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας παρά μέσω άμεσης παρέμβασης.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Από την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης στα μέσα της δεκαετίας του '70 μέχρι σήμερα, η αναζήτηση ευελιξίας από τις επιχειρήσεις και η άνοδος της ανεργίας στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες οδήγησαν σε αλλαγή της στάσης του κράτους απέναντι στις λεγόμενες άτυπες (atypical) ή ευέλικτες (flexible) μορφές απασχόλησης.

Σύμφωνα με τις νεοφιλελεύθερες άποψεις, που τελικά επικράτησαν, η ελαστικοποίηση των όρων απασχόλησης των εργαζομένων, στην οποία αυτές οι μορφές παραπέμπουν, συμβάλλει στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας. Έτσι, η προώθηση των άτυπων μορφών απασχόλησης

* Επίκουρη καθηγήτρια στο τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

με νομοθετικές αλλαγές και οικονομικά κίνητρα αποτέλεσε σημαντική διάσταση της πολιτικής απασχόλησης όλων των χωρών του ΟΟΣΑ. Επίσης σήμερα αποτελεί εργαλείο της κοινής ευρωπαϊκής στρατηγικής για την απασχόληση, όπως διαμορφώθηκε από τα Ευρωπαϊκά Συμβούλια του Έσεν (Δεκέμβριος 1994) και του Λουξεμβούργου (Νοέμβριος 1997).

Το συγκεκριμένο περιεχόμενο του άτυπου σε κάθε χώρα, μια δεδομένη ιστορική περίοδο, εξαρτάται από το τι θεωρείται κοινωνικά «κανονική» και «μη κανονική» απασχόληση. Κατά συνέπεια, οι γενικοί ορισμοί της άτυπης απασχόλησης, που στηρίζονται στην πραγματικότητα της κανονικής-τυπικής απασχόλησης στις αναπτυγμένες χώρες, επιτρέπουν μεν διακρατικές συγκρίσεις βάσει στατιστικών στοιχείων, όμως δεν βοηθούν στην κατανόηση της διαφορετικής εμπειρίας των υπόλοιπων χωρών και της διαχρονικής μεταβολής του περιεχομένου του άτυπου.

Η αυξητική τάση της άτυπης απασχόλησης στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ τις τελευταίες δεκαετίες εγείρει κάποια σημαντικά ερωτήματα. Από τι εξαρτάται σε τελευταία ανάλυση η εξάπλωση της άτυπης απασχόλησης; Υπάρχουν όρια στην αυξητική της τάση; Επιφέρει οριακές αλλαγές ή μετασχηματίζει ριζικά το πρότυπο κανονικής απασχόλησης; Οδηγεί στην περιθωριοποίηση ορισμένων κατηγοριών του εργατικού δυναμικού ή αποτελεί προθάλαμο μετάβασης προς την τυπική απασχόληση;

Στο άρθρο αυτό προσπαθούμε, *πρώτον*, να προσεγγίσουμε την έννοια του «άτυπου» και τη διαχρονική μεταβολή του περιεχομένου της στην περίπτωση της ελληνικής αγοράς εργασίας· *δευτέρον*, να εντοπίσουμε τους προσδιοριστικούς παράγοντες εμφάνισης και εξάπλωσης των διαφορετικών μορφών άτυπης απασχόλησης και να εξετάσουμε τη θέση που καταλαμβάνουν στο ελληνικό σύστημα απασχόλησης· *τρίτον*, να διερευνήσουμε το ρόλο του κράτους στην εξάπλωση ή τον περιορισμό του φαινομένου της άτυπης απασχόλησης και των συγκεκριμένων μορφών της.

Θα ξεκινήσουμε την ανάλυσή μας τοποθετώντας την προβληματική για τις άτυπες μορφές απασχόλησης εντός της συζήτησης για την ευελιξία και την κατάτμηση της αγοράς εργασίας (δεύτερο μέρος) και θα σχολιάσουμε την καταλληλότητα, για χώρες όπως η Ελλάδα, του προτύπου τυπικής απασχόλησης, βάσει του οποίου ορίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία η άτυπη απασχόληση (τρίτο μέρος). Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στις παραδοσιακές και νέες μορφές της άτυπης απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας (τέταρτο μέρος) και θα περιγράψουμε τις πρόσφατες τάσεις της μερικής και προσωρινής απασχόλησης

(πέμπτο μέρος). Τέλος, θα αναφερθούμε στο ρόλο τόσο της κρατικής παρέμβασης όσο και του *laissez-faire* στην εξάπλωση των διαφορετικών μορφών άτυπης απασχόλησης (έκτο και έβδομο μέρος).

2. ΕΥΕΛΙΞΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑΤΜΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΑΤΥΠΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ

Σημείο αναφοράς για τον ορισμό των άτυπων μορφών απασχόλησης είναι η σταθερή και με πλήρες ωράριο μισθωτή απασχόληση, που αποτελεί για τις αναπτυγμένες οικονομίες την τυπική – δηλαδή την κανονική – μορφή απασχόλησης (Meulders et al., 1994). Στα παραπάνω χαρακτηριστικά της τελευταίας μπορεί να προστεθεί και η άμεση σχέση του εργαζόμενου με τον εργοδότη-χρήστη της εργασιακής του δύναμης (Geme et Michon, 1979). Έτσι, η προσωρινή και η μερική απασχόληση, η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη βοηθητική εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση, η αμειβόμενη εργασία στο (από το) σπίτι, η ανασφάλιστη και η παράνομη απασχόληση καθώς και οι υπεργολαβίες στο εσωτερικό της επιχείρησης αποτελούν τις βασικές άτυπες μορφές απασχόλησης.¹

Ο προβληματισμός για τις άτυπες μορφές απασχόλησης ξεκίνησε στις αναπτυγμένες χώρες στα μέσα της δεκαετίας του '70 ως μέρος της γενικότερης συζήτησης για την ευελιξία και κατάτμηση της αγοράς εργασίας. Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε κωδικοποιημένες τις θεωρητικές απόψεις που αναπτύχθηκαν για να εξηγήσουν τους λόγους που επιχειρήσεις κάνουν χρήση αυτών των μορφών εργασίας.

Κατά τη διάρκεια των τριών μεταπολεμικών δεκαετιών σταθερής μεγέθυνσης, οι άτυπες μορφές απασχόλησης αντιπροσωπεύουν ένα περιθωριακό τμήμα του συστήματος απασχόλησης στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 παρουνιάζεται μια τάση εξάπλωσης αυτών των μορφών που απορρέει:

α) Από την ανάγκη των επιχειρήσεων για ευελιξία στην απασχόληση και τη χρήση της εργασιακής δύναμης, επειδή το θεσμικό πλαίσιο προστασίας της εργασίας, το χαμηλό ποσοστό ανεργίας και η συλλογική οργάνωση της εργασίας κατέστησαν την *εργασία «δύσκαμπτη»* στις απαιτήσεις του κεφαλαίου (Magaud, 1974· Piore, 1978).

1. Άτυπες μορφές απασχόλησης θεωρούνται συχνά στη βιβλιογραφία και αυτές που δεν αντιστοιχούν στο συνηθισμένο χρόνο και τα ωράρια παροχής της «κανονικής» εργασίας, δηλ. η εργασία σε βάρδιες, η νυκτερινή εργασία, η δουλειά το Σαββατοκύριακο, τα ευέλικτα ωράρια εργασίας κ.λπ..

β) Από την *αβεβαιότητα* που αντιμετωπίζουν οι επιχειρήσεις ως προς τις διακυμάνσεις του ύψους και της διάρθρωσης της ζήτησης. Η κρίση και το άνοιγμα των οικονομιών στο διεθνή ανταγωνισμό αύξησαν την αβεβαιότητα και κατέστησαν την ανάγκη των επιχειρήσεων για ευελιξία πιο επιτακτική. Έτσι, σύμφωνα με το υπόδειγμα της «ευέλικτης επιχείρησης» του Atkinson, την προσαρμογή της απασχόλησης στις μεταβολές του ύψους της ζήτησης – αριθμητική ευελιξία – επωμίζεται ένα περιφερειακό εργατικό δυναμικό, που εργάζεται στην επιχείρηση με άτυπες μορφές απασχόλησης, ενώ την προσαρμογή της στις μεταβολές της διάρθρωσης της ζήτησης – λειτουργική ευελιξία – εξασφαλίζει η πολυειδίκευση και η πολυδυναμία ενός πυρήνα εργαζομένων με σταθερή και πλήρη απασχόληση (Atkinson, 1984· Atkinson and Meager, 1986).

γ) Από το νέο πρότυπο *ευέλικτης παραγωγής* που απαιτεί αναδιοργάνωση της εργασίας. Για παράδειγμα, η μερική απασχόληση, η τηλε-εργασία, η δουλειά σε βάρδιες ή το Σαββατοκύριακο είναι μορφές απασχόλησης λειτουργικές ως προς το νέο οργανωτικό πρότυπο που τείνει να υποκαταστάσει αυτό της μαζικής παραγωγής (Commission européenne, 1997).

δ) Από μια *σειρά πλεονεκτημάτων* που προσφέρουν οι άτυπες μορφές απασχόλησης: ευελιξία στο χρόνο χρησιμοποίησης του εργατικού δυναμικού, αυξημένη δυνατότητα ελέγχου της εργασίας, μείωση του εργατικού κόστους (Michon, 1981). Εκτός από την άμεση μείωση του εργατικού κόστους, που είναι αποτέλεσμα της επιβολής χαμηλότερων δικαιωμάτων στους ατύπως εργαζόμενους, η μείωση των νεκρών χρόνων – λόγω της ευελιξίας στο χρόνο χρησιμοποίησης του εργατικού δυναμικού – και η αύξηση της εργασιακής πειθαρχίας – λόγω μεγαλύτερου ελέγχου του προσωπικού και εργασιακής ανασφάλειας – οδηγούν σε άνοδο της παραγωγικότητας. Έτσι, η χρήση των άτυπων μορφών απασχόλησης εξασφαλίζει τη *μείωση του μοναδιαίου εργατικού κόστους*.

Σύμφωνα με τους Germe και Michon (1979), οι μορφές αυτές αποτελούν *πολυδιάστατο εργαλείο*, αφού μπορούν να χρησιμοποιηθούν για πολλούς σκοπούς, όπως για:

1. την προσαρμογή του εργατικού δυναμικού στις διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας,
2. την εξισορρόπηση της κατανομής του εργατικού δυναμικού, των επαγγελμάτων και των ειδικοτήτων μεταξύ εργασιακών καθηκόντων και συνεργειών παραγωγής,
3. την επιβολή εργασιακής πειθαρχίας,

4. την επιλογή του προσωπικού κατά την πρόσληψη (δοκιμαστική περίοδος),
5. τις αναπληρώσεις προσωπικού λόγω απουσιών, αδειών, παραιτήσεων,
6. την καταβολή χαμηλότερων μισθών για την ίδια εργασία.

Οι διακυμάνσεις του φόρτου εργασίας μπορεί να μην οφείλονται στην αβεβαιότητα της ζήτησης του προϊόντος μιας επιχείρησης, αλλά στη σταθερή εποχικότητα της δραστηριότητάς της. Επίσης, η ανάγκη εξισορρόπησης στην κατανομή του προσωπικού μπορεί να μην οφείλεται σε απρόβλεπτες μεταβολές της διάρθρωσης της ζήτησης και άρα της παραγωγής, αλλά στην αβεβαιότητα που ενυπάρχει στις ίδιες τις τεχνικές συνθήκες της παραγωγικής διαδικασίας. Τέλος, τα ειδικά προβλήματα της πολιτικής προσωπικού δεν έχουν καμία σχέση με την κατάσταση της αγοράς προϊόντος.

Μετά την κωδικοποιημένη παρουσίαση των διαφορετικών απόψεων για τους λόγους που οι επιχειρήσεις κάνουν χρήση των άτυπων μορφών απασχόλησης, στη συνέχεια θα τις σχολιάσουμε κριτικά.

Η ανάγκη του κεφαλαίου για ευελιξία στην απασχόληση και τη χρήση του εργατικού δυναμικού είναι ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Όμως, στις αναπτυνόμενες χώρες, μετά τον πόλεμο, οι άτυπες μορφές απασχόλησης απέκτησαν περιθωριακή θέση στο σύστημα απασχόλησης, λόγω της επικράτησης συνθηκών σταθερής μεγέθυνσης σε συνδυασμό με την πρόοδο των κοινωνικών κατακτήσεων της μισθωτής εργασίας. Οι μορφές αυτές χρησιμοποιούνταν μόνο για *ειδικές εργασίες και δραστηριότητες*, που από τη φύση τους επέβαλαν μη κανονικές συνθήκες απασχόλησης, για *έκτακτες/επείγουσες* ανάγκες των επιχειρήσεων σε προσωπικό και για την αντιμετώπιση *ειδικών ζητημάτων* πολιτικής προσωπικού.

Η προοδευτική αλλαγή του συσχετισμού δύναμης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου υπέρ των δυνάμεων της εργασίας σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης και η οικονομική κρίση που ξέσπασε στα μέσα της δεκαετίας του '70 ανέδειξαν νέες αιτίες χρήσης των άτυπων μορφών απασχόλησης από τις επιχειρήσεις δίπλα στις παλιές. Από εργαλείο διαχείρισης του ειδικού και του έκτακτου κατά τη φάση της ανάπτυξης, οι άτυπες μορφές απασχόλησης μετατράπηκαν κατά τη φάση της κρίσης σε μέσο αντιμετώπισης μιας *διαρκούς αβεβαιότητας*, ανάκτησης και διατήρησης του *κοινωνικού ελέγχου* επί της εργασίας και βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας και της κερδοφορίας μέσω της *μείωσης του εργατικού κόστους*.

Η διευρυμένη χρήση των άτυπων μορφών απασχόλησης αποτέλεσε και αποτελεί τρόπο παράκαμψης από τις επιχειρήσεις των δικαιωμάτων που απορρέουν από την τυπική σχέση εξαρτημένης εργασίας, αλλά και ένδειξη αδυναμίας να αναζητηθεί η ευελιξία με άλλα δυσκολότερα μέσα, δηλαδή με τεχνολογικές και οργανωτικές αλλαγές που να μη θίγουν το καθεστώς της σταθερής και πλήρους απασχόλησης.

Ούτε η αβεβαιότητα της ζήτησης ούτε οι «απαιτήσεις» του νέου μοντέλου εύελικτης παραγωγής καθορίζουν μονοσήμαντα το ρυθμό εξάπλωσης και την έκταση που θα προσλάβουν οι άτυπες μορφές απασχόλησης. Ενώ ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων επηρεάζει αναμφίβολα το φαινόμενο, δεν υφίσταται κανείς ντετερμινισμός της αγοράς ή της τεχνολογίας. Είναι ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που καθορίζει σε τελευταία ανάλυση το ρυθμό εξάπλωσης και την έκτασή του. Από αυτή την άποψη, είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι η διόγκωση της άτυπης απασχόλησης συνδέθηκε για μεγάλο διάστημα με την αποκλειστική εκμετάλλευση από τις επιχειρήσεις αναξιοποίητων εφεδρειών και ευάλωτων κατηγοριών εργατικού δυναμικού (γυναίκες, νέοι, μειονότητες, μετανάστες). Στη συνέχεια, σε συνθήκες μαζικής ανεργίας και κάμψης των συνδικαλιστικών αντιστάσεων, επεκτάθηκε και στο ανδρικό, γηγενές εργατικό δυναμικό των κεντρικών παραγωγικών ηλικιών.

Ωστόσο, κατά τη γνώμη μας, υπάρχουν εγγενή όρια στην εξάπλωση της άτυπης απασχόλησης, που έχουν να κάνουν με τις ίδιες ανάγκες του κεφαλαίου. Η σταθερότητα της απασχόλησης επιτρέπει την επένδυση σε ανθρωπίνους πόρους και τη διαρκή άνοδο της παραγωγικότητας, που αποτελεί στέρεα βάση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων. Επίσης, μειώνει τα έξοδα προσαρμογής του προσωπικού και ελέγχου της εργασίας καθώς και το κόστος των συναλλαγών για προσλήψεις και απολύσεις. Αυτή η διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανατροπή του συσχετισμού δύναμης υπέρ του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της κρίσης δεν συνεπάγεται την πλήρη υποκατάσταση της τυπικής από την άτυπη απασχόληση, αλλά τη διάβρωση του προτύπου της τυπικής απασχόλησης και τις μεγαλύτερες ανισότητες μεταξύ εργαζομένων στην αγορά εργασίας.

Αν η σχέση των άτυπων μορφών απασχόλησης με τη διεύρυνση των ανισοτήτων στην αγορά εργασίας είναι ευθεία, το ίδιο δεν συμβαίνει όσον αφορά τη σχέση τους με την κατάσταση της αγοράς εργασίας. Κι αυτό διότι όλες οι άτυπες μορφές απασχόλησης δεν συνεπάγονται την

αστάθεια της απασχόλησης και του εργατικού δυναμικού, που αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό της δευτερεύουσας αγοράς εργασίας, όπως αυτή ορίζεται από τη θεωρία του δυϊσμού και της κατάτμησης.

Ο κίνδυνος απώλειας της εργασίας είναι μεν ενσωματωμένος στην ίδια τη νομική μορφή της προσωρινής απασχόλησης (συμβάσεις ορισμένου χρόνου και αναπληρωματικής εργασίας), όμως οι υπόλοιπες μορφές άτυπης απασχόλησης δεν χαρακτηρίζονται από προσωρινότητα, άρα δεν είναι αναγκαστικά επισφαλείς (Germe et Michon, 1979). Επίσης, χρειάζεται να λαμβάνει κανείς υπόψη τη διάσταση μεταξύ νομικής μορφής και πραγματικότητας, διότι πολλοί εργαζόμενοι με συμβάσεις προσωρινής εργασίας μπορεί στην πράξη να απολαμβάνουν υψηλό βαθμό ασφάλειας στην απασχόληση (Casey, 1988). Τέλος, η αύξηση του κινδύνου της απόλυσης μεταξύ των σταθερά και πλήρως απασχολούμενων έχει μειώσει τη σημασία της διάκρισης μεταξύ των προσωρινά και των σταθερά απασχολούμενων στη βάση της επισφάλειας της απασχόλησης, που έχει συνολικά αυξηθεί (Rubery, 1989).

Η κατάτμηση της αγοράς εργασίας τεκμηριώνεται εμπειρικά με τον εντοπισμό ορισμένων κατηγοριών του εργατικού δυναμικού, οι οποίες, αφενός, καταλαμβάνουν προνομιακά ασταθείς και κακοπληρωμένες θέσεις απασχόλησης, ενώ, αφετέρου, τα μέλη τους εμφανίζουν αστάθεια στην επαγγελματική τους ζωή. Η τελευταία, σε εποχή μαζικής ανεργίας, χαρακτηρίζεται από συχνές εναλλαγές περιόδων απασχόλησης και ανεργίας. Άρα, για να διερευνηθεί σήμερα η σχέση των άτυπων μορφών απασχόλησης με την κατάτμηση της αγοράς εργασίας σε χώρες που έχουν υψηλό ποσοστά ανεργίας, χρειάζεται να μελετηθούν οι νέες μορφές κινητικότητας του εργατικού δυναμικού, προκειμένου να διαπιστωθεί σε ποιο βαθμό οι άτυπες μορφές απασχόλησης συνδέονται με την περιθωριοποίηση ορισμένων κατηγοριών του, που εμφανίζουν υψηλά ποσοστά ανεργίας και διαρκή εναλλαγή περιόδων ανεργίας και άτυπης απασχόλησης, και σε ποιο βαθμό συνδέονται με τη μετάβαση σε θέσεις τυπικής απασχόλησης.²

2. Η μελέτη των μορφών κινητικότητας του εργατικού δυναμικού είναι ακόμα πιο απαραίτητη, δεδομένου ότι, ακόμα και οι προσωρινά απασχολούμενοι, ενώ αντιμετωπίζουν υψηλότερο βαθμό αστάθειας της απασχόλησης, δε σημαίνει ότι οπωσδήποτε εμφανίζουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας ενδεχομένως να μετακινούνται συχνότερα από μια δουλειά σε μια άλλη (Büchtemann και Quack, 1989).

3. Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΟΥ «ΑΤΥΠΟΥ»: ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Η διάκριση τυπικής/άτυπης απασχόλησης συναρτάται άμεσα με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές και σχέσεις κάθε εθνικού σχηματισμού ή περιοχής και με τον τρόπο ρύθμισης της εθνικής ή τοπικής αγοράς εργασίας σε κάθε δεδομένη περίοδο χρόνου.

Έτσι, η σταθερή, με πλήρες ωράριο, ρυθμισμένη μισθωτή απασχόληση, που θεωρείται για τις ανεπτυγμένες οικονομίες τυπική-κανονική και σημείο αναφοράς ως προς τον προσδιορισμό των άτυπων μορφών, αντιστοιχεί πλήρως στο μεταπολεμικό φορντιστικό πρότυπο συσώρευσης και ρύθμισης της οικονομίας και της μισθωτής σχέσης (Karamessini, 1992) και στο ανδρικό πρότυπο του «μαζικού εργάτη», που όμως δεν έγινε ποτέ κυρίαρχο σε άλλες περιοχές του κόσμου (Βαΐου κ.ά., 1993· Stratigaki and Vaiou, 1994).

Στην Ελλάδα, ειδικότερα, άτυπες για τις αναπτυγμένες χώρες μορφές εργασίας, όπως η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη βοηθητική οικογενειακή εργασία, η εποχιακή απασχόληση και η αδήλωτη/ανασφάλιστη εργασία, ήταν και είναι απόλυτα τυπικές, καθότι υπήρξαν πολύ εκτεταμένες και σε μερικούς τομείς/κλάδους κυρίαρχες. Το εργασιακό πρότυπο είναι λοιπόν διαφορετικό από αυτό των αναπτυγμένων χωρών και άρα *καταχρηστικά* αποκαλούμε τις παραπάνω μορφές εργασίας άτυπες.

Το σημαντικό μερίδιο που καταλαμβάνουν στο ελληνικό σύστημα απασχόλησης οφείλεται στην ιδιαιτερότητα των οικονομικών και κοινωνικών δομών/σχέσεων και στον τρόπο ρύθμισης της αγοράς εργασίας. Στις δομές και σχέσεις συγκαταλέγουμε τη μεγάλη έκταση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής και της μικρής επιχείρησης, τις έντονες εποχιακές διακυμάνσεις της δραστηριότητας σε τομείς και κλάδους με πολύ μεγάλη συμμετοχή στο ΑΕΠ (γεωργία, οικοδομή, τουρισμός, τρόφιμα-ποτά, καπνοβιομηχανία, δέρμα, έτοιμο ένδυμα) και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής οικογένειας, με το πνεύμα αλληλεγγύης που τη διέπει, αλλά και τον αυστηρό φυλετικό και ηλικιακό καταμερισμό εργασίας μεταξύ των μελών της.

Ως προς τη ρύθμιση της αγοράς εργασίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο, να σημειώσουμε ότι ήδη μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '50 είχε ψηφιστεί η νομοθεσία που αναγνώριζε όλες τις βασικές άτυπες μορφές μισθωτής απασχόλησης. Το 1945, ο Αστικός Κώδικας αντιμετώπι-

σε ισότιμα τις συμβάσεις αορίστου και ορισμένου χρόνου,³ ενώ νομοθετικό διάταγμα του 1954 θεσμοθέτησε την εκ περιτροπής εργασία.⁴ Αντίθετα, η νομική αναγνώριση της μειωμένης απασχόλησης⁵ και της κατ' οίκον εργασίας έγινε έμμεσα, δηλαδή μέσω νομοθετημάτων που ρύθμισαν ζητήματα κοινωνικής ασφάλισης.⁶ Δεν ευσταθεί λοιπόν η άποψη ότι στη χώρα μας «άργησαν να θεσμοθετηθούν οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης και μέχρι πρόσφατα εφαρμόζονταν ανεπίσημα στις αφανείς συνθήκες του κόσμου της παραοικονομίας» (Λυμπεράκη, Μουρίκη, 1996, σ. 161).

Επιπρόσθετα, η διακοσμητική λειτουργία της Επιθεώρησης Εργασίας και η ανοχή των τοπικών αρχών ενύδησαν τη χρήση ανασφάλιστης εργασίας και τις συχνές παραβιάσεις της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας. Δεδομένου όμως ότι η επέκταση της υποχρεωτικής ασφάλισης στο σύνολο της χώρας έγινε βαθμιαία, ένα μέρος της ανασφάλιστης εργασίας ήταν απόλυτα νόμιμη.

Εν τέλει, η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη βοηθητική οικογενειακή εργασία, η εποχιακή απασχόληση και η ανασφάλιστη εργασία αποτελούν παραδοσιακές μορφές άτυπης απασχόλησης/εργασίας, που συνέβαλαν καθοριστικά στη «δομική ευελιξία» του ελληνικού συστήματος απασχόλησης μέχρι την εμφάνιση της κρίσης και την πτώση της δικτατορίας (Karamessini, 1998). Είναι λάθος λοιπόν να ισχυρίζεται κανείς ότι, στην Ελλάδα, η ανάπτυξη της ευέλικτης απασχόλησης καθυστέρησε και δεν προσέλαβε κάποια ιδιαίτερη έκταση (Καραντινός κ.ά., 1997, σ. x-xi).

3. Το νομικό πλαίσιο για τις συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου υπήρξε ιδιαίτερα ελαστικό, μη ορίζοντας ανώτατο αριθμό ανανεώσεών τους ή ανώτατο όριο συνολικής χρονικής διάρκειας. Ο περιορισμός που έθετε ήταν να συνδέεται η σύμβαση αυτή με το είδος της εκτελούμενης εργασίας, ούτως ώστε να αποφεύγεται η καταστρατήγηση της από την επιθυμία του εργοδότη να αποφύγει τις επιβαρύνσεις από την καταγγελία της σύμβασης αορίστου χρόνου. Το σημερινό νομικό πλαίσιο δίνει το δικαίωμα για δύο ανανεώσεις της σύμβασης, χωρίς να προβλέπει ανώτατο όριο συνολικής χρονικής διάρκειας.

4. Αποτελεί μία από τις μορφές «κάθετης» μερικής απασχόλησης (Ν.Δ. 2961/1954, άρθρο 13).

5. Πρόκειται για την καθημερινή απασχόληση με μειωμένο ωράριο και αντιστοιχεί στην «οριζόντια» μερική απασχόληση.

6. Τα νομοθετήματα αυτά υπήγαγαν αυτές τις μορφές στην υποχρεωτική ασφάλιση. Για τη μειωμένη απασχόληση, γίνεται μνεία στον Α.Ν. 1846/1951 του ΙΚΑ. Επίσης, το Ν.Δ. 3762/1957 όριζε ότι στην ασφάλιση του ΙΚΑ υπάγονταν οι ραπτεργάτες που απασχολούνται αυτοπροσώπως και κατά κύρια απασχόληση, έστω και αν χρησιμοποιούν βοηθητικά πρόσωπα, συνήθως όχι περισσότερα των τριών. Ανασφάλιστοι παρέμεναν οι εργαζόμενοι στο σπίτι που δεν ήταν ραπτεργάτες (Ψηλός, 1992).

4. ΣΥΓΚΛΙΣΗ ΜΕ ΤΟ ΦΟΡΝΤΙΣΤΙΚΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ: ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΜΟΡΦΕΣ ΑΤΥΠΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70, το πρότυπο της τυπικής απασχόλησης στη χώρα μας αρχίζει να αλλάζει. Ταυτόχρονα, κάποιες από τις παραδοσιακές άτυπες μορφές απασχόλησης αρχίζουν να υποχωρούν, ενώ άλλες γνωρίζουν ανάπτυξη, πλάι σε νέες που για πρώτη φορά εμφανίζονται.

Η ανάπτυξη των συνδικαλιστικών αγώνων μετά την πτώση της δικτατορίας και η διατήρηση του ποσοστού ανεργίας σε πολύ χαμηλά επίπεδα στη δεκαετία του '70, η διόγκωση της απασχόλησης στο δημόσιο τομέα και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις της πρώτης τετραετίας της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ οδήγησαν σε μια διαδικασία σύγκλισης με το φορντιστικό πρότυπο μισθωτής απασχόλησης, δηλαδή στην επέκταση της σταθερής, πλήρους και ρυθμισμένης απασχόλησης και στην αναγνώρισή της ως κανονικής μισθωτής εργασίας.

Την περίοδο 1987-1994, ο στενός και ευρύτερος δημόσιος τομέας συγκέντρωναν 40-42% του συνόλου των μισθωτών, ενώ 18% αυτών του ιδιωτικού τομέα εργάζονται σήμερα σε επιχειρήσεις άνω των 10 ατόμων.⁷

Ωστόσο, παρά τη διαδικασία σύγκλισης ως προς το πρότυπο της μισθωτής απασχόλησης, η χώρα διατήρησε τη δομική της απόκλιση από το γενικό εργασιακό πρότυπο των αναπτυγμένων χωρών, λόγω της επίδρασης που ασκεί στο ελληνικό σύστημα απασχόλησης η εμπορευματική παραγωγή μικρής κλίμακας (καπιταλιστική ή ανεξάρτητη). Η διευρυμένη αναπαραγωγή της τελευταίας κατά τη διάρκεια της κρίσης συνετέλεσε στο να παραμείνουν τυπικές μορφές εργασίας η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη εργασία σε οικογενειακές επιχειρήσεις. Το 1997, το μερίδιο των δύο αυτών μορφών εργασίας στη συνολική απασχόληση ήταν 45,2%.

Οι λόγοι εξάπλωσης της άτυπης απασχόλησης στη χώρα μας κατά τη διάρκεια της κρίσης είναι ταυτόσημοι με αυτούς που αναφέραμε στην προηγούμενη παράγραφο, παρουσιάζοντας τη θεωρητική συζήτηση που διεξήχθη για τις αναπτυγμένες οικονομίες: παράκαμψη των εργατικών κατακτήσεων, προσαρμογή στην αβεβαιότητα της αγοράς, μείωση του

7. Τα ποσοστά του δημόσιου τομέα υπολογίσθηκαν με βάση αδημοσίευτα στοιχεία των Ερευνών Εργατικού Δυναμικού. Για το ποσοστό των μισθωτών του ιδιωτικού τομέα που εργάζονται σε επιχειρήσεις άνω των 10 ατόμων χρησιμοποιήθηκαν αδημοσίευτα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού του 1994.

εργατικού κόστους. Οι κατακτήσεις των εργαζομένων της περιόδου 1974-1985 και το άνοιγμα της ελληνικής οικονομίας στο διεθνή ανταγωνισμό κατέστησαν τις άτυπες μορφές απασχόλησης χρήσιμο εργαλείο για τη διατήρηση της κερδοφορίας και της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών επιχειρήσεων μέσω της μείωσης του εργατικού κόστους ανά μονάδα προϊόντος.

Ωστόσο, το φαινόμενο πρέπει επίσης να συσχετισθεί και με ουσιαδείς αλλαγές που επήλθαν στις παραγωγικές δομές της οικονομίας από τα μέσα της δεκαετίας του '70. Έτσι, η μεγάλη ανάπτυξη που σημείωσαν κλάδοι, όπως ο τουρισμός, τα τρόφιμα και η καπνοβιομηχανία, οδήγησε στην επέκταση της εποχιακής απασχόλησης, που αποτελεί *παράδοσιακή μορφή* άτυπης απασχόλησης, ενώ ταυτόχρονα αναδύθηκαν και εξαπλώθηκαν με γρήγορους ρυθμούς *νέες μορφές* άτυπης απασχόλησης, όπως η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι με το κομμάτι (φασόν) και η πολλαπλή απασχόληση σε αγροτικές και ημιαστικές περιοχές, που σχετίζονται με τις ανακατατάξεις στη γεωργία και την αλματώδη άνοδο της συμμετοχής του τουρισμού και του έτοιμου ενδύματος στη διεθνή εξειδίκευση της χώρας (Hadjimichalis, 1987· Hadjimichalis, Vaiou, 1990a).

Οι νέες μορφές άτυπης απασχόλησης δεν εξαντλούνται βέβαια στις δύο προαναφερθείσες περιπτώσεις. Στο τέλος της δεκαετίας του '70 εισάγεται στο δημόσιο τομέα ο θεσμός των εκτάκτων, ενώ τα διαδοχικά προγράμματα οικονομικής σταθεροποίησης μετά το 1985 ανακόπτουν την αυξητική τάση των πραγματικών μισθών και δίνουν νέα ώθηση στο φαινόμενο της *δεύτερης δουλειάς* των ανδρών κυρίως μισθωτών. Αρχίζει επίσης να εξαπλώνεται το φαινόμενο της υποκατάστασης ειδικευμένης μισθωτής εργασίας με *αυτοαπασχολούμενους* συμβασιούχους παροχής έργου ή υπηρεσιών στον δημόσιο και τον ιδιωτικό τομέα, που συχνά συγκαλύπτει σχέση εξαρτημένης εργασίας, προκειμένου οι εργοδότες να εξοικονομούν το κόστος της ασφάλισης και των εργασιακών δικαιωμάτων της μισθωτής εργασίας.

Τέλος, η *εργασία αλλοδαπών* πρωτοεμφανίσθηκε στην ελληνική ποntonτοπύρο ναυτιλία ως αποτέλεσμα υποκατάστασης εγχώριου εργατικού δυναμικού μετά το δεύτερο πετρελαϊκό σοκ του 1978 και πήρε μέσα σε λίγα χρόνια μεγάλες διαστάσεις.⁸ Από τα μέσα της δεκαετίας του '80, αυξάνεται με γρήγορο ρυθμό και η παράνομη εργασία αλλοδα-

8. Αν και νόμιμη, θεωρούμε την εργασία αλλοδαπών ναυτεργατών άτυπη, διότι βάσει διακρατικών συμφωνιών αμειβεται σύμφωνα με τους μισθούς των χωρών προέλευσης των αλλοδαπών, που είναι χαμηλότεροι από τους ελληνικούς.

πών. Έτσι, η Ελλάδα διαθέτει σήμερα ένα αλλοδαπό εργατικό δυναμικό πιο σημαντικό απ' ό,τι η Ιταλία ή η Ισπανία, που εκτιμάται ότι ανέρχεται στο 8-9% του ενεργού πληθυσμού (Λινάρδος-Ρυλμόν, 1993, 1994).

Η εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης στην Ελλάδα – όπως και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης – τις τελευταίες δεκαετίες είναι προϊόν τόσο των στρατηγικών αναδιάρθρωσης των μεγάλων επιχειρήσεων, όσο και της προσαρμογής των παραδοσιακών δραστηριοτήτων/μορφών παραγωγής στις νέες συνθήκες του ανταγωνισμού και του συσχετισμού δύναμης μεταξύ της εργασίας και του κεφαλαίου.

Ορισμένοι συγγραφείς συναρτούν ευθέως την εξάπλωση της άτυπης απασχόλησης με την εξάπλωση των *άτυπων δραστηριοτήτων*. Συγκεκριμένα, ο Mingione (1990) διακρίνει δύο ξεχωριστές διαδικασίες που τροφοδοτούν το άτυπο: τον αγώνα επιβίωσης των παραδοσιακών δραστηριοτήτων από την ανταγωνιστική πίεση των μη παραδοσιακών και την κρίση του φορντιστικού-προνοιακού συστήματος ρύθμισης. Από την πλευρά τους, οι Βαΐου και Χατζημιχάλης (1990b) προσδιορίζουν τέσσερις κατηγορίες άτυπων δραστηριοτήτων: αυτές που σχετίζονται με την αναπαραγωγή παραδοσιακών μορφών παραγωγής, αυτές που προκύπτουν από τις στρατηγικές αναδιάρθρωσης των επιχειρήσεων, αυτές που απορρέουν από την επικερδή αξιοποίηση των κενών ή αδυναμιών του συστήματος ρύθμισης και, τέλος, αυτές που συνδέονται άμεσα με εγκληματικές δραστηριότητες.

Το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι η αποκάλυψη της ενότητας του φαινομένου της παραοικονομίας (informality), μέσω της διαπλοκής των άτυπων δραστηριοτήτων με τις άτυπες μορφές απασχόλησης. Αντίθετα, το μειονέκτημά της είναι ότι μπορεί να οδηγήσει λανθασμένα σε ταύτιση της άτυπης εργασίας με την παραβατικότητα⁹ (atypical=informal), ενώ για μας αυτή η διάσταση αποτελεί υποσύνολο της άτυπης εργασίας οριζόμενης ως μη κανονικής (atypical=non-standard).

5. ΠΡΟΣΦΑΤΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Είναι λίγο-πολύ γνωστό ότι αν αφήσουμε κατά μέρος την αυτοαπασχόληση και την απλήρωτη βοηθητική εργασία στις οικογενειακές επι-

9. Δηλαδή, τόσο με την παραβίαση εργασιακών και κοινωνικών δικαιωμάτων όσο και με την απασχόληση αλλοδαπών χωρίς άδεια εργασίας ή την εργασία σε παράνομες δραστηριότητες.

χειρήσεις, στις οποίες η Ελλάδα κατέχει την πρώτη θέση μεταξύ των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η χώρα μας καταλαμβάνει την τελευταία θέση στην ΕΕ ως προς το ποσοστό συμμετοχής της μερικής απασχόλησης στη συνολική (4,6%), ενώ το μερίδιο συμμετοχής της προσωρινής στο σύνολο της μισθωτής απασχόλησης (10,9%) είναι πλέον χαμηλότερο από τον κοινοτικό μέσο όρο.¹⁰ Αντίθετα, αν και δε μπορούν να μετρηθούν επακριβώς, μεγάλη έκταση καταλαμβάνουν η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι με το σύστημα φασόν καθώς και η ανασφάλιστη και η παρανόμη εργασία.

Οι γυναίκες αποτελούν την πλειονότητα των μερικώς απασχολούμενων και των εργαζόμενων στο σπίτι με το κομμάτι. Οι άνδρες υπερτερούν αριθμητικά στην προσωρινή μισθωτή απασχόληση, όμως η πιθανότητα των γυναικών να καταλάβουν θέση προσωρινής απασχόλησης, όταν αναζητούν δουλειά ως μισθωτές, είναι μεγαλύτερη από αυτήν των ανδρών.

Λιγοστές υπήρξαν κατά το παρελθόν στην ελληνική βιβλιογραφία οι προσπάθειες καταγραφής των ποσοτικών και ποιοτικών χαρακτηριστικών όλων των άτυπων μορφών απασχόλησης (Cavouriaris et Protopsaltis, 1989· Karamessini, 1992· Βαῦου κ.ά., 1993). Πρόσφατη μελέτη έχει αξιοποιήσει πλήρως τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού για να περιγράψει αναλυτικά τα επαγγελματικά χαρακτηριστικά και τους κλάδους απασχόλησης των εργαζόμενων στις βασικές μορφές άτυπης απασχόλησης: μερική και προσωρινή απασχόληση, εργασία στο σπίτι, εργασία με βάρδιες, νυκτερινή εργασία, εργασία το Σαββατοκύριακο (Καρατινός κ.ά., 1997).

Δε θα επαναλάβουμε εδώ πράγματα που έχουν γραφτεί αλλού. Απλώς, με τη βοήθεια των επίσημων στατιστικών στοιχείων, θα προσεγγίσουμε ένα φαινόμενο που δεν έχει διερευνηθεί μέχρι σήμερα, αυτό της μείωσης του αριθμού τόσο των μερικώς όσο και των προσωρινώς απασχολούμενων στη χώρα μας στη δεκαετία του '80 και στις αρχές της τρέχουσας δεκαετίας. Η μείωση αυτή βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με τη γενική τάση αύξησης αυτών των μορφών απασχόλησης στις οικονομικά αναπτυγμένες χώρες την ίδια περίοδο, όπως αναφέρεται στη σχετική διεθνή βιβλιογραφία, και άρα αποτελεί παράδοξο που χρήζει ερμηνείας.

Η πρώτη χρονιά για την οποία διαθέτουμε στατιστικά στοιχεία γι' αυτές τις δύο βασικές μορφές άτυπης απασχόλησης είναι το 1983. Από

10. Τα ποσοστά και οι συγκρίσεις γίνονται βάσει στοιχείων για το 1997 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, *Απασχόληση στην Ευρώπη 1998*).

αυτά προκύπτει ότι ο αριθμός των μερικώς απασχολούμενων μειωνόταν συνεχώς μεταξύ 1983 και 1993, ενώ αυτός των προσωρινώς απασχολούμενων, αφού ανήλθε κατακόρυφα την περίοδο 1983-1985, εμφάνισε σημαντική πτώση μεταξύ 1985 και 1992. Μόνο τα τελευταία χρόνια η προσωρινή και η μερική απασχόληση έχουν αυξηθεί, η πρώτη από το 1993 και η δεύτερη από το 1994. Οι παραπάνω μεταβολές προκάλεσαν διακυμάνσεις στα ποσοστά της μερικής και προσωρινής ως προς τη συνολική απασχόληση (Πίνακας 1).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Συμμετοχή της μερικής και προσωρινής στο σύνολο της απασχόλησης

<i>Έτη</i>	<i>Μερική</i>	<i>Προσωρινή</i>
1983	6,5%	16,2%
1985	5,3%	21,1%
1987	5,5%	16,6%
1992	4,8%	10,3%
1993	4,4%	10,4%
1997	4,6%	10,9%

Πηγή: ΕΣΥΕ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού.

Από την εξέταση των εξελίξεων της μερικής και προσωρινής απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας τη δεκαετία 1987-1997,¹¹ διαπιστώνουμε τα εξής (Πίνακες 2α, 2β, 3α, 3β, 4α και 4β):

(α) Η μείωση της μερικής απασχόλησης κατά 10,8% μεταξύ 1987 και 1992 οφείλεται κυρίως στη μείωση των μη μισθωτών μερικώς απασχολούμενων, ενώ η μείωση των μερικώς απασχολούμενων μισθωτών την ίδια περίοδο ήταν πολύ μικρή. Ο κύριος όγκος των απωλειών συγκεντρώθηκε στον πρωτογενή τομέα και στις λοιπές υπηρεσίες.

(β) Την περίοδο 1993-1997 η μερική απασχόληση αυξήθηκε κατά 10,1%. Αυτό οφείλεται κυρίως στην αύξηση των μη μισθωτών μερικώς απασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα, στο εμπόριο και στις επιχειρήσεις καθώς και στην αύξηση των μερικώς απασχολούμενων μισθωτών στην εκπαίδευση, στα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό, στον πρωτογενή τομέα, στα ξενοδοχεία και εστιατόρια και στο εμπόριο.

(γ) Παρά τη συνολική μείωση των μερικώς απασχολούμενων μισθωτών κατά 2,2% μεταξύ 1987 και 1992, την ίδια περίοδο ο αριθμός τους

11. Δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία κατά κλάδο πριν το 1987. Χωρίσαμε αναγκαστικά την περίοδο 1987-1997 σε δύο υποπεριόδους (1987-1992 και 1993-1997), λόγω της αλλαγής στην ταξινόμηση των κλάδων οικονομικής δραστηριότητας που έλαβε χώρα το 1993.

στο εμπόριο, στα εστιατόρια και στα ξενοδοχεία αυξήθηκε κατά 122,1% και στη μεταποίηση κατά 54,6%. Τα ποσοστά αύξησης στους ίδιους κλάδους μεταξύ 1993 και 1997 ήταν πολύ μικρότερα – 18,9% στο εμπόριο, 25,5% στα ξενοδοχεία και εστιατόρια, 27,1% στη μεταποίηση – παρόλο που την ίδια περίοδο σημειώθηκε αύξηση του συνόλου των μερικώς απασχολούμενων μισθωτών κατά 4%.

(δ) Η υποχώρηση της προσωρινής απασχόλησης των μισθωτών μεταξύ 1987 και 1992 ήταν πολύ πιο αισθητή από αυτήν της μερικής απασχόλησης την ίδια περίοδο (-33,3%). Όλοι σχεδόν οι οικονομικοί κλάδοι συνέβαλαν στη μείωση, όμως οι κλάδοι με το μεγαλύτερο μερίδιο ήταν οι κατασκευές, η μεταποίηση, η γεωργία, το εμπόριο, τα εστιατόρια και τα ξενοδοχεία, οι μεταφορές και οι επικοινωνίες.

(ε) Αντίθετα, η άνοδος της προσωρινής απασχόλησης των μισθωτών κατά 11% την περίοδο 1993-1997 προήλθε κυρίως από τον τομέα των υπηρεσιών, εφόσον σ' όλους τους κλάδους του δευτερογενούς τομέα παρατηρήθηκε μείωση των θέσεων προσωρινής απασχόλησης, ενώ στον πρωτογενή τομέα σχετική στασιμότητα.

(στ) Οι κλάδοι των υπηρεσιών με τη μεγαλύτερη συμβολή στην αύξηση της προσωρινής απασχόλησης μεταξύ 1993 και 1997 ήταν τα ιδιωτικά νοικοκυριά που απασχολούν οικιακό προσωπικό, τα ξενοδοχεία και τα εστιατόρια, η εκπαίδευση, το εμπόριο και οι επισκευές, οι προσωπικές υπηρεσίες, η υγεία και η κοινωνική μέριμνα και οι μεταφορές και επικοινωνίες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2α

Μερική απασχόληση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1987	1992	92/87	92-87
Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, θήρα, αλιεία	89.227	67.728	-24,1%	-21.499
Ορυχεία (μετάλλεια, λατομεία, αλυνές)	340	73	-78,5%	-267
Βιομηχανία, βιοτεχνία	16.266	16.895	3,9%	629
Ηλεκτρισμός, φωταέριο, ατμός, ύδρευση	476	512	7,6%	36
Οικοδομήσεις, δημόσια έργα	12.863	14.335	11,4%	1.472
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία	21.439	26.330	22,8%	4.891
Μεταφορές, αποθηρεύσεις, επικοινωνίες	4.492	4.169	-7,2%	-323
Τράπεζες και λοιπά οικονομικά ιδρύματα	7.759	7.899	1,8%	140
Λοιπές υπηρεσίες	44.511	38.252	-14,1%	-6.259
Σύνολο	197.442	176.194	-10,8%	-21.248

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2β
Μερική απασχόληση κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1993	1997	97/93	97-93
Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία	59.252	73.433	23,9%	14.181
Αλιεία	1.001	543	-45,7%	-458
Ορυχεία και λατομεία	311	0	-100,0%	-311
Μεταποιητικές βιομηχανίες	13.889	11.666	-16,0%	-2.223
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού	302	388	28,5%	86
Κατασκευές	11.637	8.143	-30,0%	-3.494
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και οικιακών συσκευών	16.739	20.473	22,3%	3.734
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	10.037	10.753	7,1%	716
Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες	3.993	3.534	-11,5%	-459
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1.595	1.289	-19,2%	-306
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εμμοσθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	6.395	6.666	4,2%	271
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	4.504	2.437	-45,9%	-2.067
Εκπαίδευση	12.715	16.867	32,6%	4.152
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	4.735	4.667	-1,4%	-68
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	8.467	7.368	13,0%	-1.099
Ιδιωτικά νοικοκυριά με οικιακό προσωπικό	6.627	10.406	57,0%	3.779
Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα	109	0	-100,0%	-109
Σύνολο	162.308	178.634	10,1%	16.326

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3α
Μερική απασχόληση μισθωτών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1987	1992	92/87	92-87
Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, θήρα, αλιεία	5.649	2.633	-53,4%	-3.016
Ορυχεία (μεταλλεία, λατομεία, αλκές)	272	73	-73,2%	-199
Βιομηχανία, βιοτεχνία	5.581	8.631	54,6%	3.050
Ηλεκτρισμός, φωταέριο, ατμός, ύδρευση	476	512	7,6%	36
Οικοδομήσεις, δημόσια έργα	9.801	10.386	6,0%	585
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία	5.036	11.190	122,2%	6.154
Μεταφορές, αποθηκείσεις, επικοινωνίες	2.586	2.560	-1,0%	-26
Τράπεζες και λοιπά οικονομικά ιδρύματα	5.309	4.535	-14,6%	-774
Λοιπές υπηρεσίες	36.412	29.110	-20,1%	-7.302
Σύνολο	71.191	69.629	-2,2%	-1.562

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3β

Μερική απασχόληση μισθωτών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1993	1997	97/93	97-93
Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία	3.866	5.854	51,4%	1.988
Άλλεια	549	43	-92,2%	-506
Ορυχεία και λατομεία	222	0	-100,0%	-222
Μεταποιητικές βιομηχανίες	6.803	4.957	27,1%	-1.846
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού	302	388	28,5%	86
Κατασκευές	7.724	4.751	-38,5%	-2.973
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και οικιακών συσκευών	6.137	7.297	18,9%	1.160
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	4.929	6.188	25,5%	1.259
Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες	2.860	2.096	-26,7%	-764
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1.451	881	-39,3%	-570
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	3.547	4.228	19,2%	681
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	4.467	2.437	-45,4%	-2.030
Εκπαίδευση	9.592	13.819	44,1%	4.227
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	3.799	3.424	-9,9%	-375
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	6.056	5.570	-8,0%	-486
Ιδιωτικά νοικοκυριά με οικιακό προσωπικό	5.954	9.178	54,1%	3.224
Ετερόδοκοι οργανισμοί και όργανα	109	0	-100,0%	-109
Σύνολο	68.365	71.112	4,0%	2.747

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4α

Προσωρινή απασχόληση μισθωτών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1987	1992	92/87	92-87
Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, θήρα, αλιεία	23.005	10.752	-53,3%	-12.253
Ορυχεία (μεταλλεία, λατομεία, αλιεύς)	1.361	1.389	2,1%	28
Βιομηχανία, βιοτεχνία	51.862	33.863	-34,7%	-17.999
Ηλεκτρισμός, φωταέριο, ατμός, ύδρευση	1.838	2.560	39,3%	722
Οικοδομήσεις, δημόσια έργα	94.807	51.637	-45,5%	-43.170
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία	44.103	33.279	-24,5%	-10.824
Μεταφορές, αποθηκείσεις, επικοινωνίες	23.821	13.019	-45,3%	-10.802
Τράπεζες και λοιπά οικονομικά ιδρύματα	7.010	7.972	13,7%	962
Λοιπές υπηρεσίες	50.501	44.615	-11,6%	-5.886
Σύνολο	298.443	199.087	-33,3%	-99.356

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4β
 Προσωρινή απασχόληση μισθωτών κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας

Κλάδοι	1993	1997	97/93	97-93
Γεωργία, κτηνοτροφία, θήρα, δασοκομία	13.616	13.822	1,5%	206
Αλιεία	855	1.110	29,8%	255
Ορυχεία και λατομεία	1.000	847	-15,3%	-153
Μεταποιητικές βιομηχανίες	28.920	27.974	-3,3%	-946
Παροχή ηλεκτρικού ρεύματος, φυσικού αερίου και νερού	2.926	1.187	-59,4%	-1.739
Κατασκευές	46.413	41.614	-10,3%	-4.799
Χονδρικό και λιανικό εμπόριο, επισκευές οχημάτων και οικιακών συσκευών	20.671	23.968	15,9%	3.297
Ξενοδοχεία και εστιατόρια	26.709	34.878	30,6%	8.169
Μεταφορές, αποθήκευση και επικοινωνίες	13.020	14.133	8,5%	1.113
Ενδιάμεσοι χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί	1.574	1.876	19,2%	302
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας, εκμισθώσεις και επιχειρηματικές δραστηριότητες	6.312	7.177	13,7%	865
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, υποχρεωτική κοινωνική ασφάλιση	6.964	7.688	10,4%	724
Εκπαίδευση	15.262	19.641	28,7%	4.379
Υγεία και κοινωνική μέριμνα	5.212	6.485	24,4%	1.273
Άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών	11.307	12.779	13,0%	1.472
Ιδιωτικά νοικοκυριά με οικιακό προσωπικό	6.145	14.453	135,2%	8.308
Ετερόδομοι οργανισμοί και όργανα	37	0	-100,0%	-37
Σύνολο	206.942	229.630	11,0%	22.688

Πηγή: Επεξεργασία αδημοσίετων στοιχείων Έρευνας Εργατικού Δυναμικού (ΕΣΥΕ).

Από την τομεακή/κλαδική ανάλυση προκύπτουν και γενικότερα συμπεράσματα:

- Οι μεταβολές της μερικής απασχόλησης παρουσιάζουν έντονη κλαδική διαφοροποίηση, ενώ, αντίθετα, αυτές της προσωρινής σχετική κλαδική ομοιομορφία. Αυτό σημαίνει ότι η προσωρινή απασχόληση είναι ευαίσθητη στη γενική οικονομική συγκυρία, ενώ η μερική απασχόληση έχει να κάνει περισσότερο με τις συνθήκες ή τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων κλάδων.

- Η αύξηση των θέσεων προσωρινής μισθωτής απασχόλησης κατά την πρόσφατη περίοδο σ' όλους τους μονοψήφιους κλάδους των υπηρεσιών, ανεξαιρέτα, δείχνει ότι η προσωρινή απασχόληση δε σχετίζεται πλέον μόνο με την εποχικότητα της δραστηριότητας ορισμένων κλάδων,

αλλά ότι αποτελεί επίσης έναν τρόπο διαχείρισης της εργασιακής δύναμης ανεξάρτητο από τις διακυμάνσεις της ζήτησης.

Τα στοιχεία της Έρευνας Εργατικού Δυναμικού δεν συλλαμβάνουν την απασχόληση των εκατοντάδων χιλιάδων ξένων εργατών και εργατριών που δουλεύουν παράνομα στη χώρα μας. Η κατάσταση παρανομίας λογικά συνδέεται με τη συγκέντρωση του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού σε θέσεις προσωρινής ή/και μερικής απασχόλησης και με φαινόμενα υποκατάστασης του εγχώριου από αλλοδαπό εργατικό δυναμικό σε ορισμένα επαγγέλματα και κλάδους. Γι' αυτό και η μείωση των προσωρινώς απασχολούμενων μισθωτών μεταξύ 1987 και 1992 κατά 80 χιλιάδες περίπου στον πρωτογενή τομέα, στις κατασκευές και τη μεταποίηση, σε τομείς δηλαδή όπου συνέρρευσαν μαζί οι ξένοι μετανάστες εκείνη την περίοδο, φαίνεται να απεικονίζει μάλλον αδυναμίες στατιστικής καταγραφής παρά πραγματικές τάσεις.

Έτσι, η μείωση της μερικής και της προσωρινής απασχόλησης των μισθωτών την περίοδο 1987-1992 ενδέχεται να είναι εντελώς πλασματική ή απλώς υπερεκτιμημένη, ενώ οι αυξήσεις της περιόδου 1993-1997 σαφώς υποεκτιμημένες.

6. ΑΤΥΠΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ

Στη συζήτηση για την ευελιξία της αγοράς εργασίας, οι οπαδοί της νεοφιλελεύθερης άποψης υποστηρίζουν την κρατική παρέμβαση υπέρ της άτυπης απασχόλησης ως μέσο καταπολέμησης της ανεργίας. Αυτή είναι και η άποψη που επικρατεί σήμερα στους κόλπους των διεθνών οργανισμών (OECD, 1995) αλλά και σε κοινοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με την κοινή ευρωπαϊκή στρατηγική απασχόλησης, οι άτυπες μορφές απασχόλησης συμβάλλουν στην ευελιξία της οργάνωσης της εργασίας και αυξάνουν την ένταση απασχόλησης της οικονομικής μεγέθυνσης (Meulders, 1996).

Το κράτος έχει παίξει πρωταρχικό ρόλο στην ανάπτυξη των άτυπων μορφών απασχόλησης, αν και ο τρόπος που έπαιξε αυτό το ρόλο διαφέρει από χώρα σε χώρα (Meulders et al., 1994). Για παράδειγμα, η πολιτική της μη παρέμβασης στη ρύθμιση της αγοράς εργασίας, που ακολούθησε η Μεγάλη Βρετανία, ενθάρρυνε έμμεσα την ανάπτυξη των άτυπων μορφών απασχόλησης σε μια εποχή υψηλής ανεργίας. Στις περισσότερες χώρες όμως η κρατική παρέμβαση υπήρξε άμεση. Το κράτος εισήγαγε την άτυπη απασχόληση στο δημόσιο τομέα, έκανε το νομο-

θετικό πλαίσιο πιο ελαστικό και έδωσε οικονομικά κίνητρα για την επέκταση κάποιων μορφών της, ρυθμίζοντας παράλληλα τα εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα των ατύπως εργαζομένων.¹²

Αν και, σύμφωνα με την κυρίαρχη άποψη, η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, που επέρχεται με τη χρήση άτυπων μορφών απασχόλησης, οδηγεί σε αύξηση της απασχόλησης, στην πράξη έχει αποδειχθεί ότι τις περισσότερες φορές η προώθηση των άτυπων μορφών απασχόλησης συνίσταται απλά σε παραχωρήσεις του κράτους προς την εργοδοσία, χωρίς οι τελευταίες να έχουν φέρει κάποιο ουσιώδες αποτέλεσμα στον τομέα της απασχόλησης.¹³ Σε ακραίες περιπτώσεις το κράτος έχει προωθήσει τις άτυπες μορφές απασχόλησης ακόμα και εις βάρος της απασχόλησης.

Κάτι τέτοιο συνέβη στη χώρα μας με τη νομοθεσία για την *απασχόληση στην ποντοπόρο ναυτιλία*. Το 1978 η κυβέρνηση όρισε σε ύψος 20% το ανώτατο ποσοστό συμμετοχής αλλοδαπών στα πληρώματα των πλοίων κάθε κατηγορίας (πλην των ακτοπλοϊκών), και με τις αναπροσαρμογές το όριο ανήλθε στο 40% το 1986. Αυτή η πολιτική είχε ως στόχο τη διατήρηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής σημαίας σε περίοδο κρίσης των θαλάσσιων μεταφορών, αλλά δεν απέτρεψε ούτε το μαζικό φαινόμενο αλλαγής σημαίας ούτε την τεράστια συρρίκνωση του ελληνικού ναυτεργατικού δυναμικού στη δεκαετία του '80.

Στην περίπτωση της νομοθεσίας για τη *μερική απασχόληση* ο έκδηλος στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν η μείωση του εργατικού κόστους για τις επιχειρήσεις. Ο Ν.1892/90 ρύθμισε λεπτομερώς τη μερική απασχόληση¹⁴ και μείωσε τα αντικίνητρα της ασφαλιστικής νομοθεσίας

12. Ο καθορισμός εργασιακών και ασφαλιστικών δικαιωμάτων είχε διπλό στόχο. Αφενός, να αποτρέψει τη διολίσθηση των εργαζομένων μ' αυτές τις μορφές απασχόλησης έξω από το σύστημα κοινωνικής προστασίας και, αφετέρου, να ευνοήσει την περαιτέρω εξάπλωση αυτών των μορφών, διευκολύνοντας την αποδοχή τους (Καραμεσίνη, 1997β).

13. Ακόμα και η προώθηση της μερικής απασχόλησης, που ως μέτρο πολιτικής καταπολέμησης της ανεργίας στηρίζεται στο επιχείρημα του μοιράσματος μιας θέσης εργασίας σε περισσότερα άτομα, είχε απογοητευτικά αποτελέσματα σε πάρα πολλές περιπτώσεις. Για τους λόγους της αποτυχίας του μέτρου αυτού στην προώθηση της απασχόλησης και τη σχετική βιβλιογραφία πάνω σ' αυτό το θέμα, βλέπε Ο'Reilly (1996).

14. Ο πρόσφατος Ν. 2639/98 (άρθρο 2) συμπλήρωσε τη ρύθμιση της μερικής απασχόλησης επιτρέποντας όλες τις δυνατές μορφές της, με μοναδικό περιορισμό τη συνεχόμενη παροχή της εργασίας μία φορά την ημέρα.

για τους εργοδότες,¹⁵ ενώ παράλληλα βελτιώσε τα συνταξιοδοτικά δικαιώματα των μερικώς απασχολούμενων. Ωστόσο, η νομοθετική αυτή ρύθμιση δεν είχε ως στόχο την προώθηση της απασχόλησης, αλλά αποσκοπούσε στο να συνοδεύσει την απελευθέρωση του ωραρίου των καταστημάτων, επιτρέποντας στις μεγάλες επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου να καταναείμουν το προσωπικό στο νέο ωράριο λειτουργίας με τη μικρότερη δυνατή επιβάρυνση.

Άλλη ρύθμιση του ίδιου νόμου ήταν η *πρόσθετη βάρδια εργασίας*, αποκλειστικά για το *Σαββατοκύριακο*, που μπορούν να εισαγάγουν όλες οι βιομηχανικές μονάδες, με μοναδική υποχρέωση να προσλάβουν νέο προσωπικό.¹⁶ Όμως και σ' αυτή την περίπτωση, η πρόσθετη βάρδια δεν υιοθετήθηκε με σκοπό να αυξήσει την απασχόληση, αλλά για να αποφευχθούν οι αντιδράσεις των συνδικατών στην πιθανή μετακίνηση στο Σαββατοκύριακο ενός μέρους του ωραρίου εργασίας του ήδη απασχολούμενου προσωπικού. Τη δυνατότητα αυτή έδινε με προηγούμενο άρθρο του ο ίδιος νόμος, που προέβλεπε τη συνεχή λειτουργία όλων των βιομηχανικών μονάδων και την εφαρμογή του συστήματος με τις τέσσερις εναλλασσόμενες βάρδιες.¹⁷

Τέλος, η νέα ρύθμιση της *εκ περιτροπής* απασχόλησης από τον πρόσφατο νόμο 2639/98 αποσκοπεί κυρίως στο να επιτρέψει στις επιχειρήσεις να αποφύγουν το κόστος της διαθεσιμότητας του προσωπικού σε περίπτωση περιορισμού της δραστηριότητάς τους και όχι στη διατήρηση/προώθηση της απασχόλησης.

15. Όσον αφορά την καθημερινή εργασία με μειωμένο ωράριο, ο Α.Ν. 1846/51 του ΙΚΑ όριζε ότι ο εργοδότης υποχρεούται να καταβάλει την εισφορά ολόκληρης της ημέρας, ανεξαρτήτως των ωρών απασχόλησης του μισθωτού. Αυτή η ρύθμιση αποτελούσε αντικίνητρο για τους εργοδότες. Το 1975, με Υπουργική Απόφαση, οι εισφορές αντιστοιχίστηκαν με τον πραγματικό χρόνο εργασίας για τους απασχολούμενους μέχρι και το ήμισυ του νόμιμου ωραρίου πλήρους απασχόλησης. Για τους μερικώς απασχολούμενους με μεγαλύτερο ωράριο, οι εργοδότες συνέχιζαν να καταβάλλουν την εισφορά ολόκληρης ημέρας (Καραμεσίνη, 1997β). Οι ισχύουσες σήμερα ασφαλιστικές ρυθμίσεις λειτουργούν ως αντικίνητρο για τους εργοδότες μόνο στην περίπτωση συμβάσεων μερικής απασχόλησης πολύ περιορισμένης εβδομαδιαίας διάρκειας, συνήθως κάτω από 10 ώρες (Karamessini, 1997a).

16. Θεωρούμε την απασχόληση εργαζομένων αποκλειστικά κατά το Σαββατοκύριακο ως άτυπη, διότι λαμβάνει χώρα σε ασυνήθιστες μέρες της εβδομάδας και έξω από τα κοινωνικά πρότυπα εργασίας.

17. Η προγενέστερη του Ν. 1892/90 νομοθεσία, που χρονολογείται από τα τέλη της δεκαετίας του '60, επέτρεπε τη συνεχή λειτουργία μιας επιχείρησης με βάρδιες μόνο για τεχνικούς λόγους (βιομηχανικές μονάδες συνεχούς πυράς και διαρκούς ροής της παραγωγής). Με Απόφαση Διαιτητικού Δικαστηρίου του 1983 επετράθη κατ' εξαίρεση η συνεχής λειτουργία και στην κλωστοϋφαντουργία και επικυρώθηκε με κλαδική ΣΣΕ το 1984.

Εκτός από τις νομοθετικές αλλαγές, και οι ενεργητικές πολιτικές εργασιακής ευελιξίας και απασχόλησης συνέβαλαν στην εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης στην ελληνική αγορά εργασίας. Μία δέση πολιτικών συνέβαλε στην προώθηση της προσωρινής και μία άλλη σ' αυτήν της μερικής απασχόλησης.

Το 1979 ψηφίστηκε για πρώτη φορά νομοθεσία για την πρόσληψη προσωπικού με συμβάσεις ορισμένου χρόνου με σκοπό την κάλυψη εποχιακών, περιοδικών ή πρόσκαιρων αναγκών του δημόσιου τομέα και στόχο την εργασιακή ευελιξία. Σε μεταγενέστερους νόμους προβλέφθηκε επίσης η κάλυψη απρόβλεπτων και επειγουσών αναγκών με συμβασιούχους έργου και τέθηκαν ανώτατα όρια ως προς τον αριθμό ανανεώσεων και τη συνολική διάρκεια των συμβάσεων ορισμένου χρόνου ή έργου.¹⁸

Όμως, η καταστρατήγηση της νομοθεσίας, αφενός με προσλήψεις εκτάκτων και για την κάλυψη παγίων αναγκών και αφετέρου με τις αλλεπάλληλες μονιμοποιήσεις των τελευταίων βάσει της λογικής του πολιτικού οφέλους, οδήγησε σε εκτροπή του θεσμού των εκτάκτων από τον αρχικό του στόχο. Οι ουδέποτε διαψευθείσες προσδοκίες των εκτάκτων για μονιμοποίηση μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '90¹⁹ περιόρισαν ουσιαστικά το στοιχείο της ανασφάλειας, που αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό της προσωρινής απασχόλησης, και μετέτρεψαν το θεσμό των εκτάκτων από εργαλείο πολιτικής εργασιακής ευελιξίας σε πολιτική δημιουργίας θέσεων πλήρους και σταθερής απασχόλησης, της οποίας τα οφέλη διανέμονταν μέσα από το πελατειακό σύστημα με αντάλλαγμα την ψήφο για το κόμμα που βρισκόταν στην εξουσία.

Μόνον ο τελευταίος νόμος 2190/94 για τον εκσυγχρονισμό της δημόσιας διοίκησης έβαλε φραγμό σ' αυτήν την τεράστια πολιτική μηχανή, κάτω από την πίεση του Προγράμματος Σύγκλισης για τη συμμετοχή της χώρας στην ΟΝΕ.

Στην εξάπλωση της προσωρινής απασχόλησης συνέβαλαν επίσης *ακουσίως* οι επιχορηγήσεις του ΟΑΕΔ για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Έρευνα πεδίου, που διεξήχθη στο πλαίσιο μελέτης αξιολόγησης του προγράμματος (Δεδουσόπουλος κ.ά., 1994), έδειξε ότι ακόμα και οι επιχειρήσεις, που δεν

18. Για την εξέλιξη της νομοθεσίας περί εκτάκτων του δημοσίου, βλέπε Cavouriaris (1991) και Meulders et al. (1994) και τους νόμους 1943/91 και 2190/94.

19. Με την κυβερνητική αλλαγή του 1990 απολύθηκε ένας σημαντικός αριθμός εκτάκτων, που όμως επαναπροσλήφθηκαν λίγοι-λίγοι μετά την κυβερνητική αλλαγή του 1993.

καταστρατήγησαν τους όρους του προγράμματος και πράγματι αύξησαν τον αριθμό των μισθωτών που απασχολούν, χρησιμοποίησαν το πρόγραμμα για δημιουργία πρόσκαιρης απασχόλησης, αυξάνοντας το ποσοστό ανακύκλωσης του προσωπικού.

Οι υπόλοιπες ενεργητικές πολιτικές αφορούν την προώθηση της μερικής απασχόλησης. Η επιχορήγηση των εργοδοτών από τον ΟΑΕΔ για τη δημιουργία θέσεων μερικής απασχόλησης ίσχυσε μόνο για το έτος 1991, κατά τη διάρκεια του οποίου δημιουργήθηκαν 688 νέες θέσεις μερικής απασχόλησης. Το 1998 επανήλθε η δυνατότητα επιχορήγησης νέων θέσεων εργασίας μερικής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, με κάποιους όμως περιορισμούς και αντικίνητρα για τους εργοδότες.²⁰

Η μερική απασχόληση προωθήθηκε και μέσω της πρόσληψης ωρομισθίων ορισμένου χρόνου στο δημόσιο τομέα με τον Ν. 1943/91. Ο θεσμός των ωρομισθίων καταργήθηκε με τον Ν. 2190/94.²¹ Ο πρόσφατος νόμος 2639/98 για τις εργασιακές σχέσεις επέτρεψε ρητά τη χρήση της μερικής απασχόλησης με σχέση ιδιωτικού δικαίου στις δημόσιες επιχειρήσεις, τους οργανισμούς και στους λοιπούς φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα, με εξαίρεση το Δημόσιο, τους ΟΤΑ και τα ΝΠΔΔ.

Μετά την παραπάνω παρουσίαση της κρατικής παρέμβασης υπέρ των άτυπων μορφών απασχόλησης, είναι χρήσιμο να παρατηρήσουμε ότι, σε ευρωπαϊκή σύγκριση, το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο είναι *σχετικά περιοριστικό* ως προς την εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης. Για παράδειγμα, η μερική απασχόληση μόλις πρόσφατα επετράπη στο δημόσιο τομέα και μάλιστα όχι στο σύνολό του, ενώ η επιχορήγηση θέσεων μερικής απασχόλησης ίσχυσε μόνο για μικρό διάστημα και πρόσφατα επανεισήχθη συνοδευόμενη από περιορισμούς και αντικίνητρα για τους εργοδότες.

Ωστόσο, αυτή είναι μόνο η μία όψη της αλήθειας. Η άλλη είναι η ύπαρξη μεγάλων περιθωρίων εξάπλωσης της άτυπης απασχόλησης στις πιο ακραία εκμεταλλευτικές της μορφές για τους εργαζόμενους – ανασφάλιστη, «μαύρη» εργασία –, λόγω της υπολειπουριότητας των θεσμών ελέγχου της αγοράς εργασίας και της ανυπαρξίας πολιτικής βούλησης για τη βελτίωση της κατάστασης.

20. Οι επιχορηγούμενοι μισθωτοί θα απασχολούνται τουλάχιστον τέσσερις ώρες ημερησίως και η επιχείρηση θα λαμβάνει το ήμισυ της επιχορήγησης για κανονική θέση εργασίας πλήρους απασχόλησης.

21. Οι ωρομίσθιοι προσλαμβάνονταν για μέγιστο αριθμό 880 ωρών το χρόνο, ενώ η σύμβασή τους προέβλεπε τη χρονική διάρκεια ισχύος της και τον αριθμό ωρών εργασίας ημερησίως. Το ωράριο μπορούσε να είναι μειωμένο, γεγονός που καθιστούσε τη σύμβαση ταυτόχρονα ορισμένου χρόνου και μερικής απασχόλησης.

7. LAISSEZ-FAIRE ΚΑΙ ΔΙΟΓΚΩΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΦΑΛΙΣΤΗΣ ΚΑΙ «ΜΑΥΡΗΣ» ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η αύξηση της παράνομης μετανάστευσης και εργασίας αλλοδαπών στη χώρα μας από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και η ραγδαία κλιμάκωσή της στις αρχές της δεκαετίας του '90 έφεραν πάλι στο προσκήνιο το ζήτημα της αδήλωτης/ανασφάλιστης εργασίας, που αποτελεί *δομική σταθερά* της ελληνικής αγοράς εργασίας.

Η αδήλωτη/ανασφάλιστη εργασία αποτελεί παραδοσιακή άτυπη μορφή απασχόλησης, της οποίας προϋπόθεση είναι η απουσία ή η ανεπάρκεια των θεσμών ελέγχου της αγοράς εργασίας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που αυτή η δομική σταθερά της ελληνικής αγοράς εργασίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με μια άλλη δομική σταθερά, αυτήν της υπολειπόμενης της Επιθεώρησης Εργασίας και της ανοχής των τοπικών αρχών απέναντι στις παραβιάσεις της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας.

Έτσι, οι διακυμάνσεις στην έκταση τόσο της αδήλωτης/ανασφάλιστης εργασίας του εγχώριου εργατικού δυναμικού όσο και της παράνομης εργασίας των αλλοδαπών εξαρτώνται αποκλειστικά από τις συνθήκες ζήτησης – δηλαδή, την ανάγκη επιβίωσης παραδοσιακών δραστηριοτήτων, την ύπαρξη ύφεσης στην αγορά, την ένταση του ανταγωνισμού – και από τις συνθήκες προσφοράς – δηλαδή, την «προθυμία» ορισμένων κατηγοριών του εργατικού δυναμικού να εργασθούν κάτω από αυτούς τους όρους-. Αυτή η «προθυμία» καθορίζεται από τα κοινωνικά πρότυπα, τις εναλλακτικές ευκαιρίες απασχόλησης και την κρατική πολιτική.

Στην περίπτωση της παράνομης εργασίας αλλοδαπών, η πολιτική απελάσεων, σε συνδυασμό με την ανοχή/συνενοχή του κράτους απέναντι στην παράνομη εργασία, δεδομένου ότι οι εργοδότες δεν εισέπρατταν στην πράξη καμία κύρωση, αποτέλεσε και αποτελεί έμμεση πολιτική προώθησης της «μαύρης» εργασίας, στο βαθμό που την «επέβαλαν» η κρίση σε ορισμένους τομείς δραστηριότητας, οι δυσκολίες των μικρομεσαίων εργοδοτών, τα προβλήματα ανταγωνιστικότητας ορισμένων εκτεθειμένων στο διεθνή ανταγωνισμό κλάδων και η έλλειψη εργατικών χειρών σε ορισμένες ανειδίκευτες δουλειές.

Βέβαια, η στάση ανοχής/συνενοχής του κράτους και των τοπικών αρχών αφορά το σύνολο των παραβιάσεων της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας και φυσικά ολόκληρη την περιοχή επικάλυψης, που ορίζεται ως το πεδίο συνάντησης των άτυπων μορφών εργασίας, των παραβιάσεων της νομοθεσίας και της αδήλωτης ή παράνομης εργα-

σίας. Χαρακτηριστική από αυτή την άποψη είναι η περίπτωση της *κατ' οίκον απασχόλησης* με το σύστημα φασόν, που συνδυάζει όλα τα παραπάνω στοιχεία.

Η παραπάνω περιοχή επικάλυψης όλο και διογκώνεται την τελευταία δεκαπενταετία, γεγονός που υποδηλώνει ότι η κρίση και η αναζήτηση ευελιξίας οδήγησαν στην επέκταση μιας ζώνης φθηνής, υποβαθμισμένης και ανασφάλιστης εργασίας που τραβά προς τα κάτω το σύνολο των εργασιακών δικαιωμάτων και των κοινωνικών κατακτήσεων.

Ασφαλώς, με τη διαδικασία νομιμοποίησης των ξένων εργατών-τριών που πρόσφατα δρομολογήθηκε, αναμένεται να συρρικνωθεί κάπως η έκταση της «μαύρης» εργασίας. Παράλληλα όμως, βρίσκεται σε κατακόρυφη άνοδο η ανασφάλιστη εργασία του εγχώριου εργατικού δυναμικού κυρίως των νέων.²² Αυτό το φαινόμενο προϋποθέτει για το ότι η διαδικασία νομιμοποίησης του αλλοδαπού εργατικού δυναμικού δεν είναι σίγουρο ότι θα επιτύχει και ότι η μεγάλη ζήτηση για φθηνή και μειωμένης προστασίας εργασία θα αναζητήσει διέξοδο σε νέες κατηγορίες εργατικού δυναμικού.

Η παραπάνω ανάλυση αποκαλύπτει την ιδιαιτερότητα-αντιφατικότητα της κρατικής «παρέμβασης» στην Ελλάδα ως προς τις άτυπες μορφές απασχόλησης, που σχετίζεται ευθέως με τον έντονο δυϊσμό των παραγωγικών δομών της χώρας. Η Ελλάδα, όπως η γειτονική Ιταλία και οι υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού νότου, δεν μπορεί να υπαχθεί σε έναν από τους δύο τύπους στάσης του κράτους που αναφέρονται στη διεθνή βιβλιογραφία: *laissez-faire* ή άμεση παρέμβαση (Meulders et al., 1994). Ακολούθησε, τόσο κατά την περίοδο της μεταπολεμικής ανάπτυξης όσο και κατά τη διάρκεια της κρίσης, ένα μικτό τύπο παρέμβασης, που στηρίζεται στο αντιφατικό δίπολο: λεπτομερής νομοθετική ρύθμιση, από τη μία πλευρά, ανοχή στις παραβιάσεις του ρυθμιστικού πλαισίου από τις μικρές κυρίως επιχειρήσεις, από την άλλη.

Η μεγάλη ζήτηση των μικρών επιχειρήσεων της χώρας μας για ανασφάλιστη εργασία (νόμιμη ή παράνομη) και η σαφής προτίμηση των εργοδοτών για όλες τις άτυπες μορφές εργασίας, που δίνουν τη δυνατότητα εισφοροαποφυγής (ανεξάρτητη εργασία) ή εισφοροδιαφυγής (εργασία στο σπίτι), παραπέμπει στο ερώτημα κατά πόσον η στάση της εργοδοσίας είναι αποτέλεσμα της αυστηρότητας του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου.

22. Σύμφωνα με τα πλέον πρόσφατα στατιστικά στοιχεία του ΙΚΑ, στις επιχειρήσεις του δείγματος όπου πραγματοποιεί ελέγχους, βρέθηκε ότι οι ανασφάλιστοι αποτελούσαν 10% του συνόλου των απασχολούμενων το 1994, 13,5% το 1995 και 16,7% το 1996.

Η θέση ότι η ρύθμιση της απασχόλησης, για όλες τις διαφορετικές της μορφές, ωθεί σε μείωση των μορφών απασχόλησης που είναι περισσότερο ρυθμισμένες και σε διόγκωση των μορφών απασχόλησης που είναι λιγότερο ή καθόλου ρυθμισμένες (Grubb, Wells, 1993) αποτελεί την κρατούσα άποψη στους διεθνείς οργανισμούς και στηρίζεται στην υπόθεση ότι υπάρχει πλήρης υποκατάσταση μεταξύ διαφορετικών μορφών απασχόλησης με μοναδικό κριτήριο το συγκριτικό κόστος εργασίας. Η άποψη αυτή προβάλλει ως ενδεδειγμένη κατεύθυνση πολιτικής την ελαστικοποίηση του θεσμικού πλαισίου που διέπει τις πιο προστατευμένες μορφές απασχόλησης, ώστε να εμποδιστεί η διαρροή του εργατικού δυναμικού προς τις πιο ελαστικές μορφές.

Ο βασικός αντίλογος στην παραπάνω θέση είναι ότι η υποκατάσταση μεταξύ διαφορετικών μορφών απασχόλησης δεν είναι με κανένα τρόπο πλήρης και, άρα, ο περιορισμός των δικαιωμάτων των πιο προστατευμένων εργαζόμενων δεν οδηγεί αναγκαστικά σε συρρίκνωση του ευάλωτου κομματιού του εργατικού δυναμικού. Ωστόσο, αντικαθιστώντας την υπόθεση της πλήρους με αυτήν της μερικής υποκατάστασης, μπορούμε με βάση αυτή τη θέση να ερμηνεύσουμε την τάση μιας πολύ εκτεταμένης μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου να μειώσει το εργατικό κόστος μέσω της προσφυγής στις πιο αρρυθμιστες μορφές απασχόλησης και στη «μαύρη» εργασία. Αν και το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών δεν ήταν ο μοναδικός λόγος προσφυγής σ' αυτές τις μορφές άτυπης απασχόλησης, ωστόσο νομίζουμε ότι αποτέλεσε και αποτελεί τον κυριότερο προσδιοριστικό παράγοντα.

Η ανοχή του κράτους απέναντι στην εξάπλωση αυτού του φαινομένου δεν αποτελεί ακούσια αλλά εκούσια στάση. Μια στάση που, αν και δε γέννησε, όμως επέτρεψε να δημιουργηθεί ο φαύλος κύκλος της εισφοροδιαφυγής, που καθιστά αναγκαία τη συνεχή αύξηση του ύψους των εισφορών, η οποία με τη σειρά της επανατροφοδοτεί την εισφοροδιαφυγή.

Να κλείσουμε λέγοντας ότι, παρόλο που είναι αδύνατον να μετρήσουμε επακριβώς τις διαστάσεις του τμήματος εκείνου της άτυπης εργασίας που συνδέεται με τις παραβιάσεις της εργατικής και ασφαλιστικής νομοθεσίας (atypical=informal), εντούτοις εκτιμούμε ότι υπήρξε η κύρια πηγή αύξησης της άτυπης εργασίας στη χώρα μας την τελευταία εικοσαετία και η κύρια αιτία που η αύξηση αυτή παραμένει «αόρατη», οδηγώντας αναπόφευκτα στα στατιστικά παράδοξα, στα οποία αναφερθήκαμε πιο πάνω.

8. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι άτυπες μορφές απασχόλησης αποτελούν ένα πολυδιάστατο ως προς τη χρήση του εργαλείο, που επιτρέπει στην επιχείρηση να προσαρμόζει το χρόνο χρησιμοποίησης του εργατικού της δυναμικού στις παραγωγικές της ανάγκες και στα ωράρια λειτουργίας της, να επιβάλλει μεγαλύτερη εργασιακή πειθαρχία και να μειώνει το εργατικό κόστος. Οι αιτίες της γρήγορης εξάπλωσής τους στις αναπτυσσόμενες χώρες από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και ύστερα δεν είναι μόνο η ανάγκη των επιχειρήσεων για ευελιξία, απέναντι στις διακυμάνσεις της ζήτησης, αλλά και η ανάγκη τους να ανατρέψουν το συσχετισμό δύναμης εις βάρος της εργασίας.

Ενώ μπορούμε ευλόγως να υποθέσουμε ότι η εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης αυξάνει τις ανισότητες στην αγορά εργασίας, ωστόσο η σχέση τους με την κατάκτηση της αγοράς εργασίας δεν είναι προφανής. Για τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης χρειάζεται μελέτη των μορφών κινητικότητας στην αγορά εργασίας και ο εντοπισμός φαινομένων εγκλωβισμού ορισμένων κατηγοριών εργατικού δυναμικού στο σχήμα συνεχούς εναλλαγής περιόδων ανεργίας και άτυπης απασχόλησης.

Η έννοια του άτυπου είναι σχετική. Εξαρτάται από το τι θεωρείται κανονική απασχόληση σε κάθε χώρα μια δεδομένη ιστορική περίοδο. Έτσι, ενώ στις αναπτυσσόμενες οικονομικά χώρες άτυπες θεωρούνται οι μορφές απασχόλησης που δεν αντιστοιχούν στο εργασιακό πρότυπο της σταθερής, με πλήρες ωράριο, ρυθμισμένης μισθωτής απασχόλησης, στη μεταπολεμική Ελλάδα κάποιες από αυτές τις μορφές (αυτοαπασχόληση, απλήρωτη εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση, εποχιακή απασχόληση, αδήλωτη/ανασφάλιστη εργασία) ήταν τυπικές, καθότι πολύ εκτεταμένες και σε ορισμένους τομείς/κλάδους κυρίαρχες.

Ωστόσο, μετά την πτώση της δικτατορίας και την εμφάνιση της κρίσης, οι κοινωνικοί αγώνες και οι πολιτικές αλλαγές οδηγούν σε διαδικασία σύγκλισης με το φορντιστικό εργασιακό πρότυπο και στην επικράτηση της σταθερής, πλήρους και ρυθμισμένης απασχόλησης ως νέο κοινωνικό πρότυπο της μισθωτής απασχόλησης. Παράλληλα, η αυτοαπασχόληση και η απλήρωτη βοηθητική εργασία στην οικογενειακή επιχείρηση συνεχίζουν να αποτελούν τυπικότητες μορφές εργασίας, λόγω της διευρυνμένης παραγωγής της εμπορευματικής παραγωγής μικρής κλίμακας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και ύστερα, ορισμένες παραδοσιακές άτυπες μορφές απασχόλησης επεκτείνονται, ενώ εμφανίζονται και κάποιες νέες, ως αποτέλεσμα των κοινωνικών κατακτήσεων των εργαζομένων και της αυξανόμενης έκθεσης της χώρας στο διεθνή ανταγωνισμό. Το φαινόμενο αυτό τροφοδοτείται τόσο από τις στρατηγικές ανα-

διάρθρωσης των μεγάλων επιχειρήσεων όσο και από την προσαρμογή των παραδοσιακών μορφών παραγωγής στις νέες συνθήκες ανταγωνισμού και συσχετισμού δύναμης μεταξύ της εργασίας και του κεφαλαίου.

Ο ρόλος του κράτους ήταν σημαντικός και στην Ελλάδα για την εξάπλωση των άτυπων μορφών απασχόλησης κατά τη διάρκεια της κρίσης, αλλά διαφέρει από αυτόν στις αναπτυγμένες χώρες. Υπήρξαν βεβαίως και στη χώρα μας νομοθετικές αλλαγές και ενεργητικά μέτρα, όμως ο κύριος προωθητικός παράγοντας της άτυπης απασχόλησης ήταν το *laissez-faire*, συγκεκριμένα η ανοχή του κράτους στις παραβιάσεις της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας από τις επιχειρήσεις. Δηλαδή, η στάση του κράτους ευνόησε περισσότερο εκείνο το κομμάτι της άτυπης εργασίας/απασχόλησης που σχετίζεται με την παραβατικότητα.

Το αντιφατικό δίπολο της κρατικής «παρέμβασης»: λεπτομερής νομοθετική ρύθμιση, από τη μία πλευρά, ανοχή στις παραβιάσεις του ρυθμιστικού πλαισίου, από την άλλη, αντιστοιχεί χονδρικά στο γνωστό δυϊσμό μικρές/μεγάλες επιχειρήσεις.

Με την ανοχή του στις παραβιάσεις της νομοθεσίας, το κράτος έχει ευνοήσει συνειδητά τη διόγκωση μιας ζώνης φθηνής και υποβαθμισμένης εργασίας, που τραβά προς τα κάτω το σύνολο των εργασιακών και κοινωνικών κατακτήσεων των εργαζομένων. Η διόγκωση συνδέεται πρωτογενώς με τον αγώνα επιβίωσης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, με την ύφεση και την όξυνση του ανταγωνισμού σε ορισμένους κλάδους της οικονομίας και με την πίεση που ασκεί η ανεργία στους αναζητούντες εργασία, ιδίως στις κοινωνικά πιο ευάλωτες κατηγορίες εργατικού δυναμικού, όπως οι οικονομικοί πρόσφυγες, οι νέοι και οι γυναίκες.

Η προσφυγή στις πιο αργύθμιστες μορφές απασχόλησης (φασόν, συμβάσεις έργου ή ανεξάρτητων υπηρεσιών) και στη «μαύρη» εργασία αποτελεί τάση μιας εκτεταμένης μερίδας του ελληνικού κεφαλαίου. Το ύψος των ασφαλιστικών εισφορών αποτέλεσε και αποτελεί τον κυριότερο, αν και όχι το μόνο, προσδιοριστικό παράγοντα προσφυγής σ' αυτές τις μορφές απασχόλησης. Η εισφοροαποφυγή και εισφοροδιαφυγή καθιστούν με τη σειρά τους αναγκαία τη συνεχή αύξηση του ύψους των εισφορών, δημιουργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο φαύλο κύκλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Atkinson J., 1984, *Flexibility, Uncertainty and Manpower Policy*, Report No 89, Brighton, Institute of Manpower Studies.
- Atkinson J., N. Meager, 1986, *New Forms of Work Organisation*, Brighton, Institute of Manpower Studies.

- Βαῦου Ντ., με τη συνεργασία των Ζ. Γεωργίου, Μ. Καραμεσίνη, 1993, *Συμμετοχή των γυναικών σε άτυπες μορφές εργασίας*, αδημοσίευτη μελέτη, UNESCO, Πρόγραμμα Συμμετοχής 1992/1993.
- Βαῦου Ντ., Κ. Χατζημιχάλης, 1998, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα, Εξάντας.
- Buchtemann C. F., S. Quack, 1989, «Bridges or traps? Non-standard employment in the Federal Republic of Germany», in G. Rogers and J. Rogers (eds), *Precarious jobs in labour market regulation. The growth of atypical employment in Western Europe*, Geneva, International Institute for Labour Studies.
- Casey B., 1988, «The extent and nature of temporary employment in Britain», *Cambridge Journal of Economics*, vol. 12, No 4, December.
- Cavouriaris M., A. Protopsaltis, 1989, *Les femmes occupant des emplois atypiques*, mimeo.
- Cavouriaris M., 1991, *La position des femmes sur le marché du travail en Grèce 1983-1990*, Bruxelles, Commission des Communautés Européennes, DGV.
- Germe J. F., F. Michon, 1979, *Politiques des entreprises et formes particulières d'emploi*, Seminaire de l' Economie du Travail, Université Paris I.
- Commission Européenne, 1997, *Partenariat pour une nouvelle organisation du travail - Livre vert*, COM(97) 128 final.
- Grubb D., W. Wells, 1993, «La réglementation de l'emploi et les formes de travail dans les pays de la CEE», *Revue Economique de l' OCDE*, No 21.
- Δεδουσόπουλος Α., Π. Ρέππας, Ν. Τάτσος, Ρ. Τριανταφυλλίδου, 1994, *Αξιολόγηση του προγράμματος επιχορήγησης εργοδοτών για τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας*, Αθήνα, Κέντρο Μελετών Οικονομικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Ε.Ε.Κ., 1993, *Η αμειβόμενη εργασία στο σπίτι (φασόν) στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, Έκθεση προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, V/7173/93-EL.
- Hadjimichalis C., 1987, *Uneven Development and Regionalism. State, Territory and Class in Southern Europe*, London, Croom Helm.
- Hadjimichalis C., D. Vaiou, 1990a, «Flexible labour markets and regional development in Northern Greece», *International Journal of Urban and Regional Research*, 14:1.
- Hadjimichalis C., D. Vaiou, 1990b, «Whose flexibility? The politics of informalisation in Southern Europe», *Capital and Class*, 42.
- Karamessini M., 1992, *Flexibilité du travail et restructuration du capital en Grèce dans les années 80. La crise du modèle de développement et l'enjeu de la flexibilité*, Thèse de doctorat, Université Paris VII.
- Καραμεσίνη Μ., 1995, «Πολιτικές απασχόλησης και άτυπες μορφές εργασίας στην Ελλάδα», εισήγηση στο Ευρωπαϊκό Σεμινάριο *Μορφές άτυπης απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα, 3-6 Μαΐου.
- Karamessini M., 1997a, *Social security arrangements and the diffusion of flexible employment forms and alternative schemes of working time organisation in Greece*, Report to the European Commission - DGV- Equal Opportunities Unit.

- Καραμεσίνη Μ., 1997β, «Ευέλικτες μορφές απασχόλησης και κοινωνική προστασία στην Ελλάδα», εισήγηση στο Επιστημονικό Συνέδριο του Παντείου Πανεπιστημίου *Κοινωνία των 2/3*, Αθήνα 10-12 Νοεμβρίου.
- Karamessini M., 1998, «Specificités de la flexibilité et de la rigidité du travail dans un pays intermédiaire: le cas grec», *Economies et Sociétés*, Economie du travail, Serie A.B., No 20, 3/1998, σ. 167-203.
- Καραντινός Δ., Μ. Κετοετζοπούλου, Α. Μουρίκη, 1997, *Ευέλικτη απασχόληση και ελαστικοποίηση του χρόνου εργασίας: τάσεις, εξελίξεις, προοπτικές*, Αθήνα, Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας.
- Lianos T. P., A. H. Sarris, L. T. Katseli, 1996, «Illegal immigration and local labour markets: the case of Northern Greece», *International Migration*, vol. XXXIV, No 3, σ. 449-483.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν Π., 1993, *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν Π., 1994, «Η κατάσταση των μεταναστών στην Ελλάδα», Έκθεση για το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, *Δελτίο ΙΝΕ-ΓΣΕΕ*, τεύχ. 44.
- Λυμπεράκη Α., Α. Μουρίκη, 1996, *Η αθόρυβη επανάσταση. Νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και της εργασίας*, Αθήνα, Gutenberg.
- Meulders D., 1996, «Women and the five Essen priorities», European Seminar on *Women and Work in Europe*, Turin, 18-19 April.
- Meulders D., O. Plasman, R. Plasman, 1994, *Atypical Employment in the EC*, Aldreshot, Dartmouth.
- Michon F., 1981, «Dualism in the French Labour Market: Business Strategy, Non-standard Job Forms and Secondary Jobs», στο F. Wilkinson (ed.), *The Dynamics of Labour Market Segmentation*, London - N.Y., Academic Press.
- Mingione E., 1990, «The History and Recent Sources of Irregular Forms of Employment», στο *Underground Economy and Irregular Forms of Employment (travail au noir)*, Report to the European Commission-DGV.
- OECD, 1995, *The OECD Job Study: Evidence and Explanations*, vol. II, Paris.
- O'Reilly J., 1996, «Labour Adjustments through Part-time Work», στο G. Schmid, J. O'Reilly, K. Shmann (eds), *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*, Cheltenham, Edward Elgar.
- Piore M., 1978, «Dualism in the labor market», *Revue économique*, no special Emploi, vol. 19, no 1, janvier.
- Rubery J., 1989, «Precarious forms of work in the United Kingdom», στο G. Rogers and J. Rogers (eds), *Precarious jobs in labour market regulation. The growth of atypical employment in Western Europe*, Geneva, International Institute for Labour Studies.
- Stratigaki M., Vaiou D., 1994, «Women's work and informal activities in Southern Europe», *Environment and Planning A.*, vol. 26, σ. 1221-1234.
- Ψηλός Γ., 1992, «Εργασία κατ' οίκον με σύστημα φασόν και ασφάλιση στο ΙΚΑ ή ΤΕΒΕ», *Δ.Ε.Ν.*, τόμος 48, τεύχος 1167.